

Въобразените драми на Шилер и Лесинг през Възраждането. Неосъществени проекти, загубени ръкописи, недовършени текстове

Надежда Андреева

Немскоезичната преводна литература от епохата на Възраждането предлага богат материал за изследване на явлението, което наричаме въобразени текстове. Избрах двама известни драматици, защото тяхното творчество принадлежи на голямата литература в света и защото „въобразеното“ при тях се изявява не само като написано слово, но и като театрална игра. Шилер привлича вниманието на българските книжовници още в самото начало на петдесетте години на XIX век. В неговите произведения те откриват идеи, близки до техните просветителски стремежи и политически борби, откриват морални и естетически принципи, които отговарят на техните изисквания за човешко поведение и художествено изразяване. Първите преводи на Шилерови произведения откриват за тях света на европейската поезия, съпътстват раждането на българския театър и на българския сценичен език, участват в изграждането на философската мисъл у нас. Шилер е един от малкото чужди писатели, чието творчество е представено разностранно в преводната литература на Възраждането. Преведени са две стихотворения, две драми и части от две философски съчинения. От съобщения във вестниците и частна кореспонденция имаме сведения за работа над още две драми, но досега не са открити ръкописи или печатни издания от тях. Една от пиесите е представена на читалищна сцена преди Освобождението. Драмите, за които ще стане дума, са *Разбойници*, *Заговорът на Фиеско от Генуа*, *Вилхелм Тел* и *Орлеанската дева*.

Преводите на *Разбойници* се осъществяват до голяма степен в сферата на „въобразеното“. Първият превод е направен от Димитър Ем. Шишманов, но не е отпечатан. Професор Иван Шишманов разказва, че любимата литература на баща му били „съчиненията на Шилера, драмите на Коцебуе и романите на Дикенса“. И съобщава: „Между ръкописите му намирам един пълен превод на „Разбойниците“ на полувидинско наречие още от 50-те години, извършен значи около 20 години преди Бончевия!“¹ Ръкописът на Дим. Ем. Шишманов, или по-точно втората му част, се

¹ Шишманов, Ив. Д. Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. — Училищен преглед, № 4, 1903.

пази в Архивния институт на БАН². Той съдържа 30 листа (=60 страници) чисто и ясно написан текст: края на последното явление от третото действие и цялото четвърто и пето действие. Започва с последните думи на изречение, чието начало е било в загубените предходни страници. И завършва с подпис: „Димитрий Е. Шишманович. Заченал преводат на 7 януарий и совершил го на 27 същаго месеца“. Имаме основание да приемем, че Д. Шишманов е превел *Разбойници* от оригинал. Той сигурно е знаел добре немски език, след като произведенията на двама немски писатели са били негово любимо четиво и дори е участвал като актьор в немска театрална трупа. Няма да анализирам сега езиковите и художествените качества на неговия превод. Ще кажа само няколко думи за пропуснатото в него, защото, струва ми се, то е своеобразен белег на въобразеност на текста. Освен няколко реплики, отделни думи и изречения, които не заслужават внимание в тази връзка, Шишманов елиминира две дълги стихотворения: песента на разбойниците в началото на пета сцена от пето действие (34 стиха) и песента на Карл Моор в същата сцена (45 стиха). Монологът на Карл, който следва непосредствено след песента, е съкратен и малко променен. Краткият срок, за който е преведена поестта, обяснява до известна степен отстраняването на двете стихотворения — преводът в стихове изисква повече труд и време. Шишманов не ги е пренебрегнал, защото се е чувствал безпомощен в създаването на мерена реч. Той е автор на няколко стихотворения, които свидетелстват за поетически усет и сърчност. *Разбойници* също дава доказателства за възможностите му в сферата на поезията. Той е изоставил цитираните две песни, като е преценил техния самостоятелен характер — те нямат връзка с драматическото действие и тяхното елиминиране не променя неговия ход.

По-трудно е да се установят причините, предизвикали съкращаването на монолога в пето действие. Това е едно от най-натоварените с абстрактна мисловност места в пиесата. То съдържа равнотетката на Карл Моор с обществото и живота. Изправен пред примамките на самоубийството, героят спори с приетия морал и собствената си съвест. С ясен разум и непомрачена психика, на прага между живота и смъртта, той разбира същността на нравствения дълг. Монологът е труден за превеждане. Това може да е причина за внесените промени в текста. Но твърде възможно е Шишманов да е направил съкращенията, защото е сметнал, че идеята за самоубийството и отвличените нравствени категории ще бъдат чужди, а може би дори вредни за възрожденския читател-зрител. Първа грижа на преводача са били нуждите и възможностите на възприемателя. Това го кара да създаде втори, паралелен текст, който по отношение на оригиналния носи следи от въобразеност.

Но най-интересното във връзка с ръкописа на Шишмановите *Разбойници* е историята с неговата загубена част, за която имам устно сведение. Колегата д-р Емилия Стайчева ми разказа, че починалият преди

² Фонд Иван Шишманов, ф. № 11, опис 5, арх. ед. № 10.

няколко години германист доцент Боян Джонов ѝ е съобщил за следното свое откритие: на един таван в Свищов той намерил първата половина на разкъсаната на две тетрадка, в която Шишманов е записал своя превод. За съжаление той не я е предал на някой обществен институт веднага, а смъртта го настигна твърде млад. Правя това съобщение за първи път тук.

Въобразеното при Шишмановия текст е многопосочно: първо, той не е отпечатан, второ, неговото начало — първите три действия от пиесата — се смятаха за изчезнали, но всъщност някъде сигурно все още ги има (в семейството на Джонов, например) и трето, тя е била предназначена за сцената на Свищовското читалище, предполага се, че е играна там преди Освобождението; сведението за сценична реализация е от спомените на съвременници и твърденията на по-късни краеведи, но липсват документи за конкретно представление³. Драмата е намерила своето пълно осъществяване — като литературен превод и като сценичен текст — тя е била възприета докрай, но нейното битие може да бъде реконструирано само чрез непосредствено общуване с първоизточниците и много въображение.

За следващите два превода на *Разбойници* научаваме почти едновременно. През 1870 г. в „Свобода“ (I, 13, 29 януари 1870, с. 130) съобщава в рубриката „Книжевни известия“: „Г. И. Касабов е превел „Хайдучите“ от Шиллера и скоро ще ги напечата.“ А Нешо Бончев пише от Москва на Марин Дринов на 10 април 1870 г.: „Като ти пратих последното писмо, взех Шилера и захванах да превождам за журнала „Разбойници“... Като се напечата той превод, аз ще да го снабдя с една статия, гдето в кратце да изобразя живота Шилеров и значението му за немците.“ Преводът на Иван Касабов не е отпечатан; той става част от въобразената литература на времето. Съобщението на в. „Свобода“ е твърде категорично: то внушава мисълта, че ръкописът е бил завършен и може би днес все още може да се открие на някой таван. Досега от него е известно само стихотворението *Раздялата на Хектора с Андромаха*, което Касабов публикува като отделно произведение.

Първият напечатан превод на *Разбойници* на български език е направен, както е добре известно, от Нешо Бончев. Той излиза в Браила като притурка на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ (I, кн. 1–6, 1870–1872). Отношението на Бончев към драмата отразява промените, настъпили във вкусовете и възгледите, респективно развитието на критическата мисъл през последното десетилетие на Възраждането. Шишмановите *Разбойници* превъзхождат в много отношения сантиментално-дидактичните произведения на петдесетте години, те маркират насоките на бъдещето. Новият превод, направен двадесет години по-късно, се възприема от самия негов автор като завършек на вече извървян път. Нешо Бончев не е доволен от качествата

³ Ганчев, Ст. Свищовското читалище. Свищов, 1929; Казански, Р. Сто години народно читалище Свищов. Свищов, 1958.

на пиесата. Той разбира идейната незрялост на проповядваното революционерство, има усет за художествената недостатъчност на т. нар. „силен“ език. Той превежда *Разбойници*, защото вярва, че борбата за освобождение се нуждае от бунтовния патос на тая драма. Но има намерение веднага след това да се занимае с „по-сериозните и изящни произведения на Шилера“ (писмо до М. Дринов от Москва, 17 юни 1870).

Преводът на Н. Бончев е осъществен и като театрално събитие. *Разбойници* има едно документирано представление в Русе през 1876 г.⁴ Той принадлежи следователно изцяло към сферата на реалността. Цитираното писмо на Бончев обаче съдържа насочване към въобразена литература и то в непосредствена връзка с *Разбойници*. Преводачът отдава дължимото на *Бурята и устрема* в българската култура и подготвя нейната класическа зрялост. Той е убеден, че тя се нуждае вече от „по-изящните произведения на Шилера“ и е решил да се занимае с тях. Не е могъл да осъществи намеренията си, но е посочил пътя, който трябва да извърви въображението на потомците.

Втората Шилерова пиеса, преведена на български език, е *Заговорът на Фиеско от Генуа*. Нарича се „републиканска трагедия“, понеже представя борбата на група заговорници срещу тираните на Генуа в името на осквернената република. *Фиеско* привлича българската интелигенция от последните години преди Освобождението със сюжета, проблемите и стила си: тя представя заговор срещу тиранична политическа власт, третира въпроса за моралния лик на революционера, въздейства с патоса и емоционалната си излиятелност. През 1875–1876 г. списание „Читалище“ публикува *Фиеско. Трагедия в пет действия от Фридриха Шилера*. Превел от немски Б. Горанов... 1876. В брой 14 са поместени предговорът, списъкът на действащите лица, явления 1–5 и началото на явление 6. В брой 15 завършва шесто явление, следват явления 7–12, липсват само последната реплика на дванадесето явление и краткото тринадесето явление, за да завърши първо действие. Броят завършва с бележка: „Отпечатана на 17 априлия 1876“. Априлското въстание прекъсва излизането на списанието и публикуването на драмата докрай. Няма съмнение, че целият текст е бил готов за печат. Преводът се отличава със забележителна точност и пълнота. Богдан Горанов не допуска отклонения, нагаждания, елементарни побългарявания. Можем само да си представим как е изглеждала тази първа българска версия на Шилерова трагедия, защото ръкописът на останалата непубликувана част не е открит до днес. Внезапното прекъсване прехвърля текста в полето на въображението, а въстанието, което спира излизането на следващата книжка, му придава неочакван трагически блясък.

Имаме сведения, че *Вилхелм Тел* на Шилер е била преведена в началото на шестдесетте и началото на седемдесетте години на миналия век. Но не разполагаме нито с ръкописи, нито с печатни издания, които

⁴ Напредък, X, 81, 14 февруари 1876. Вж. Стайчева, Е. Първата Шилерова постановка у нас. — В: Из историята на световната литература. С., 1962, БАН.

да потвърждават това. Историята, дала сюжета на *Вилхелм Тел*, е много по-близка до тогавашната българска действителност, отколкото събитията, изобразени в *Разбойници* и *Фиеско*. Драмата представя въстанието на швейцарците за освобождаване от австрийска власт. Защо тогава нейните преводи остават непубликувани или може би недовършени? На какво се дължи първенството на *Разбойници* — преведена най-рано, от трима преводачи, и представена от читалищния театър в Русе, а вероятно и в други градове? Отговорът има широк културологичен обхват и надхвърля рамките на нашия колегиум. Ще отбележа само, че тъкмо идейната и художествената незрялост на *Разбойници*, свързала бунта на Шилеровата младост с възторга от Френската революция, е отговаряла на светогледната нагласа и естетическите представи на българския читател и зрител. *Вилхелм Тел* е част от онези „по-сериозни и изящни“ произведения на Шилер, които Нешо Бончев би желал да превежда в бъдеще. И тя става най-често публикуваната у нас Шилерова драма от първите свободни години до днес.

Две съобщения във възрожденския печат свидетелстват за готовност да се отпечата на български *Вилхелм Тел*. Вестник „Дунавски лебед“ (II, 50, 13 септември 1861, с. 2) отговаря на едно писмо в колоната „Кореспонденция Дунавскаго Лебеда“: „През тия дни стигна в редакцията ни едно писмо, означено с букви Л. Р. и адресовано от Ибраил, от дата 2 септ. с един приключен в него къс — превод на една из многочислените драми Шилерови на име „Wilhelm Tell“. Нямаме сведения дали започнатият превод е бил довършен и кой се крие зад инициалите Л. Р. Десет години по-късно срещаме категорична обява: преводът е готов и предстои да се отпечата. Вестник „Турция“ (VII, 1, 20 февруари 1871, с. 4) съобщава в рубриката „Секакви неща и новини“: „Г. Станко П. Анастасов ни умолява да известим чрез вестника, че е турил вече под печат книжката: Вилхелм Тел и че ако би други някои да я печата, ще иска от него удовлетворение за разносните си при надлежните власти.“ Нямаме други данни, че преводът действително е бил направен и публикуван. Вероятният преводач Станко Попанастасов Разбойников (1846–1889) от Мустафа Паша (Свиленград) е свързан и с друга Шилерова драма. Според неговия син той бил взел фамилното си име от *Разбойници*⁵. Нямаме документално сведение, че е превеждал тази пиеса или че е играл в нея.

Българските книжовници от Възраждането проявяват интерес и към *Орлеанската дева* на Шилер. В цитираното писмо на Нешо Бончев до М. Дринов (Москва, 10 април 1870) четем: „След това прегледай какви работи съм избрал за себе си да работя за журнала, та ми напиши приляга ли ти: превод из Шилера „Яна д'Арк“ или друго нещо...“ За съжаление Бончев не е изпълнил намерението си. *Орлеанската дева* е преведена от Ненчо Юрд. Ненов, син на познатия учител и просветен деец Юрдан Ненов, и е публикувана една година след Освобождението: „Орлеанската

⁵ **Каракостов, Ст.** Българският възрожденски театър на освободителната борба 1858–1878. С., 1973, с. 475.

дева. Романтическа трагедия в 5 действия. Прев. Ненчо Юрд. Ненов. Пловдив, Книж. Д. В. Манчов, 1879“. Преводът е в проза — в стихове са преведени само монолозите на Йохана (Пролог и IV д. 1 явл.). Той е изпълнен с грешки, не е означен езикът на източника. В художествено отношение той стои по-ниско от първите преводи на *Разбойници* и *Фиеско*.

Българското възраждане познава най-голямата драматическа творба на още един представител на немската класика от XVIII в. — Г. Е. Лесинг. Това е гражданската трагедия *Емилия Галоти*. Писателят живее дълго с мисълта да напише „антитиранска трагедия“. Привличат го сюжети от римската история: бунтът на Спартак, смъртта на Лукреция. Вълнува го разказът на Ливий за трагичната гибел на младата Виргиния: убива я собственият ѝ баща, за да спаси честта ѝ от посегателството на децемвира Апий Клавдий. По тази история Лесинг изгражда своята *Емилия Галоти*. Той заема от нея фабулната рамка и поставя в центъра нравствения конфликт на свободната личност. С рационални средства той се опитва да дискутира трагическата същност на добродетелта — на етическото в широк смисъл. Лесинг не желае да копира живота, нито да задоволи публиката, която обича да гледа на сцената мъртви тирани. Неговата цел е да разтърси душата, като преобърне ценностите: добродетелта стои по-високо от живота. Пренесена върху терена на обществените отношения, тази теза открива хоризонта на бъдещето: държавата на свободата, която проектират писателите хуманисти на XVIII в., ще бъде създадена от хора, които притежават моралните сили за това.

Първият български печатан превод излиза в Загреб през 1873 г. Той е дело на Панайот Семерджиев (1855–1883) и е предназначен за театрално представяне. В кратък предговор авторът на превода обяснява подбудите, които са го накарали да спре вниманието си върху Лесинговата трагедия. За Семерджиев, както и за Лесинг, театърът трябва да възпитава, да облагородява човека. Той постига това по-добре от останалите изкуства, защото въздейства непосредствено, чрез живи образи и ангажира всички сетива и ума. Ще оставя настрана езиковата характеристика на превода, направен от сърбохърватски, както и нападките на критиката с аргумента „предметът не е никак за нашата читающа публика“. По-важен за нас сега е сблъсъкът на този реален текст с един друг, „въобразен“.

Емилия Галоти е представена еднократно на 16 януари 1871 г. в Търново. Представлението е документирано с протокол на Търновското читалище № 18 от 29 декември 1870 г. и с дописка във в. „Македония“ (V, 50, 14 декември 1870, с. 3), подписана с инициала „Ш“. То е анализирано от няколко автори. С него е свързан първият български превод на *Емилия Галоти*, направен от преводача на Шилеровата драма *Фиеско* Богдан Горанов, но непубликуван и останал неизвестен досега. Съществуваха предположения, че търновската трупа е използвала ръкопис на Семерджиевия превод, публикуван две години по-късно от представлението. Но вече добре известните данни свидетелстват по безспорен начин за съществуването на друг, по-ранен превод, по който Лесинговата траге-

дия е била представена в Търново. В цитирания протокол се казва, че Горанов, „...помолен, взе думата и разказа съдържанието на драмата „Емилия Галоти“, написана от немския драматург Лесинга, а преведена от него на български. Той прибави, ако читалището обича, нека устъпи нему да нареди представлението на тази драма... Деня, в който ще се представи драмата, се определи на 16 януари вечерта“. От сравнително богатата информация за това представление научаваме, че Горанов е превел пиесата, „наредил“ представлението и участвал с роля в него. Твърде рядко в историята на театъра срещаме такова плътно творческо присъствие в едно театрално събитие — като преводач, режисьор и актьор едновременно. обстоятелството, че то е изчезнало напълно — и като литература, и като спомен на зрители — го огражда със сияние на малко тъжна фантазност.